

TIL BIRLIKLARINING NUTQIY FAOLIYATDA REALLASHUVI TADQIQI

Malikova Iroda

Samarqand davlat chet tillar instituti

E-mail: malikovairoda71@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8265139>

Annotatsiya. Mazkur maqola til birliklarining nutqiy faoliyatda reallashuvi tahliliga bag'ishlangan. Tilni sistema sifatida o'rganish kerakligi haqida gap boradi. Nutq faoliyatida til birliklarining nutqiy faoliyatda reallashuvi tahlillar orqali ko'rsatilgan. Nazariy fikrlarga asoslangan holda nutq faoliyatida til birliklarining vertikal va gorizontaal harakati tadqiq qilingan.

Tayanch so'z va iboralar: nutq faoliyati, vertikal harakat, gorizontaal harakat, paradigmatica, sintagmatika, presuppozitsiya, konventsia.

ИССЛЕДОВАНИЕ РЕАЛИЗАЦИИ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ В РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. Данная статья посвящена анализу реализации языковых единиц в речевой деятельности. Говорят, что язык следует изучать как систему. Реализация языковых единиц в речевой деятельности показана посредством анализа. На основе теоретических соображений изучено вертикальное и горизонтальное перемещение языковых единиц в речевой деятельности.

Ключевые слова и выражения: речевая деятельность, вертикальное движение, горизонтальное движение, парадигматика, синтагматика, пресуппозиция, условность.

RESEARCH OF IMPLEMENTATION OF LANGUAGE UNITS IN SPEECH ACTIVITY

Abstract. This article is devoted to the analysis of the realization of language units in speech activity. It is said that the language should be learned as a system. The realization of language units in speech activity is shown through analysis. Based on theoretical considerations, the vertical and horizontal movement of language units in speech activity has been studied.

Key words and word expressions: speech activity, vertical movement, horizontal movement, paradigmatic, syntagmatic, presupposition, convention.

Til birliklarining fonetik darajada nutqqa ko'chirilishi, nutq tovushlarini turli matnlarda va nutq faoliyatida hosil qilishdan iborat. Til sistemasi ishlashi natijasida, nutq faoliyatida mahsuli tarzida fonemalar tovush va harfga aylanadi. Til birliklarining nutqqa qanday ko'chirilishini tushunish uchun artikulyar imo-ishoralar, akustik xususiyatlar va fonetik o'zgaruvchanlik kabi fonetik xususiyatlar muhim vazifa bajaradi.

Bu haqida F. do'. Sossyur shunday deydi: ...miya nutq organlariga obrazga mos keladigan ichki turtki (impuls)ni uzatadi. Shundan keyin tovush to'lqinlari A ning og'zidan V ning qulog'iga taraladi, bu esa sof fizik jarayondir. Keyin muloqot jarayoni V da davom etadi, biroq teskari tartibda: quloqdan miyaga o'tish – akustik obrazning tegishli tushuncha bilan psixik bog'lanishi. V ham, o'z navbatida, gapira boshlaganda, nutqning bu yangi harakati davomida birinchi harakat paytidagi yo'l aynan takrorlanadi, nutq V ning miyasidan A ning miyasiga yetgunga qadar o'sha bosqichlarni bosib o'tadi. Buni biz quyidagicha ifodalashimiz mumkin:

[1:14-15].

Nutq faoliyati jarayonida, rasmda ko'rib turganimizdek til ma'nolar tashuvchi belgilar sistemasidir. Xususan, tilshunoslikda "til va nutq" dixotomiyasiga asoslangan tadqiqot ishlari anchagina bo'lishiga qaramay, til belgilarining nutqqa ko'chirilishi bilan bog'liq muammolar endigina o'rganilmoqda. Bu sohada izohlanishi lozim bo'lgan masalalar hali ko'p [2:10].

Nutq faoliyati jarayonida yuzaga keladigan va til birliklarining amalga oshirilishiga ta'sir qiladigan assimilyatsiya, eliziya yoki unlilarning qisqarishi kabi fonologik jarayonlar ishtirok etadi.

Til birliklarining morfologik qatlamda, morfemalarning nutq faoliyatida birlashishi va o'zgarishi kabi morfologik jarayonlar natijasida hosil bo'ladi. Til birliklarining morfologik jihatdan qanday amalga oshirilishini tushunish uchun affiksatsiya, birikma yoki morfofonemik almashinish kabi morfofonologik jarayonlar paradigmatic munosabatni sodir qiladi.

Ikki va undan ortiq til birligining bir paradigma qatorida birlashishi uchun ular orasida substansiya va ma'no (funksiya) tomonidan ma'lum o'xshashlik, farq, ziddiyat bo'lishi shart. Masalan, otlarning egalik affikslari orasidagi paradigmatic bog'lanishni ko'raylik. Paradigma qatorida olti affiks bo'lib, ularning har biri "narsa-buyumning shaxsga qarashlilik" ma'nosi mavjudligi tufayli o'zaro o'xshash. Ayni vaqtda ularning har biri o'zining xususiy ma'nosiga egaligi, yani ma'lum predmetning birlik yoki ko'plikdagi shaxs turlaridan aynan biriga qarashlilikni ifodalashi bilan bir-biridan farq qiladi va shu jihatdan o'zaro ziddir:

[-im]	[-imiz]
[-ing]	[-ingiz]
[-i]	[-lari]

Masalan, [-im] affiksi ayni bir paytning o'zida qolgan besh morfema bilan (kuchli va kuchsiz holatlarda) oppozitiv munosabat hosil etadi [3:35].

A.Hojiyev morfemalarni ikki turga - o'zak va affiks morfemalarga bo'linishini to'g'ri ta'kidlaydi [4:159]. Rus tilshunosligida ham morfema, asosan, o'zak va affiks morfemalarga bo'lib o'rganilmoqda. Lingvistik manbalarda bu haqda mukammal ma'lumotlar beriladi.

O'zak morfema tushunchasi mashhur tilshunos N.S.Trubetskoyning lingvistik ta'limotida ham o'z maqomiga ega. Olim morfemalarni quyidagi turlarga bo'ladi: 1) o'zak morfema; 2) prefiks morfema; 3) sufiks morfema; 4) fleksion morfema; 5) tutashtiruvchi (coenuhutelbhaa) morfema; 6) so'z - morfema [5:75]. Ana shuning o'zi ham o'zak morfema tushunchasidan voz kechib bo'lmasligini ko'rsatadi.

Til sistem xarakterga ega bo'lgani uchun, fonologik va morfologik jarayonlar o'zaro bir-biriga ta'sir qiladi. Til birliklarining turli sintaktik qatlamda nutqqa ko'chirilishini tushunish uchun so'z tartibi o'zgarishi, kelishik yoki harakat kabi sintaktik jarayonlar paradigmasini idrok

qilishimiz kerak. Til birliklarining nutqda amalga oshishiga sintaktik omillar, nutq cheklovlari va matnial ma'lumotlarning ta'siri katta rol o'ynaydi.

Kommunikativ o'zaro ta'sirlarda til birliklarining amalga oshirilishini shakllantiradigan presuppozitsiya, implikatura yoki nutq aktlari kabi pragmatik omillarni juda muhim. Nutq faoliyatida til birliklarining voqelanishini sotsiolingvistik nuqtai nazardan o'rganish, ijtimoiy va matnial omillar til o'zgarishiga ta'sir qilishi orqali sodir bo'ladi.

Fonetika nutq tovushlarining fizik xususiyatlariga, ya'ni ularning artikulyatsiyasi, akustik xususiyatlari va idrokiga e'tibor qaratadi. U fonema va allofonem kabi til birliklarining o'ziga xos artikulyar va akustik xususiyatlar orqali qanday amalga oshirilishini o'rganadi. Fonologiya ma'lum bir tildagi nutq tovushlarining tashkil etilishi va shakllarini o'rganadi. Unda til birliklarining qanday namoyon bo'lishi nutq tovushlarining tarqalishi va joylashishini tartibga soluvchi fonologik qoidalar, fonotaktika va fonologik jarayonlar orqali o'rganiladi.

Morfofonologiya morfologiya va fonologiyaning o'zaro ta'sirini o'rganadi. U til birliklarining morfofonologik qoidalar orqali qanday namoyon bo'lishini, jumladan, morfemalarning birikishi yoki o'zaro ta'sirida yuzaga keladigan fonologik o'zgarishlarga bog'liq.

Nutq sistemasini birliklari aslida turli tipdagi til birliklari tabiatida mavjud bo'lgan o'zaro birika olish imkoniyatining millionlab kishilar tomonidai yuzaga chiqarilishi natijasida voqe bo'ladi [6:218].

Nutq sistemasida sintaksis grammatik jumalarni shakllantirish uchun so'z va so'z birikmalarining joylashishini tartibga soluvchi qoidalar va tamoyillarni o'rganadi. Unda so'z, so'z birikmasi kabi birliklarining qanday amalga oshishi va birikishi orqali mazmunli va to'g'ri shakllangan sintaktik munosabatlar yaratilishi tekshiriladi.

Sintaktik munosabatlar til birliklarining nutq faoliyatida sintaktik tarzda namoyon bo'lishi orqali voqelanadi. U gap yoki nutq ichidagi til birliklarining tashkil etilishi va amalga oshirilishini belgilovchi so'z tartibi, kelishik, harakat va o'zgarishlar kabi turli sintaktik jarayonlarni belgilaydi.

Nutqiy faoliyatda semantika til birliklarining ma'nosini va ularning umumiy ma'noga qanday hissa qo'shishi, til birliklarining semantik xususiyatlar, leksik tanlovlar va konseptual tasvirlar orqali amalga oshirilishini asoslaydi. Nutqiy faoliyatda pragmatika til birliklarining matnda qanday namoyon bo'lishini va u muloqotda til birliklarining amalga oshirilishi va talqin qilinishiga matn, so'zlovchi niyatlari, presuppozitsiyalar, implikaturalar va nutq aktlari kabi pragmatik omillar ta'sir qilishini o'rganadi.

Nazarimizda, nutqiy faoliyatda ijtimoiy lingvistika til birliklarining turli ijtimoiy va madaniy matnlarda voqelanishi va namoyon bo'lishini o'rganadi. U til o'zgarishi, jumladan, dialektlar va ijtimoiy o'ziga xosliklari til birliklarining voqelanishi va ishlatilishiga ta'sir qiladi.

Nutqiy faoliyatda variatsionistik sotsiolingvistika til birliklarining yoshi, jinsi, etnik kelib chiqishi, ijtimoiy-iqtisodiy holati va geografik joylashuvi kabi ijtimoiy omillarga qarab qanday amalga oshirilishi va turlicha namoyon bo'lishini tekshiradi.

Ko'rinadiki, nutqiy faoliyatda psixolingvistika til ishtirok etadigan kognitiv jarayonlarga bog'liq. U nutqiy faoliyatda til birliklarining amalga oshirilishi va voqelanishi, jumladan leksik foydalanish, sintaktik rejalashtirish va nutq faoliyati jarayonlarini muvofiqlashtirishni o'rganadi.

Bundan tashqari, har bir sohadagi eksperimental tadqiqotlar va empirik tadqiqotlar til birliklarining nutq faoliyatida qanday voqelanishi va namoyon bo'lishi haqida qimmatli tushunchalarni beradi.

Til birliklarining nutq matnida qo'llanilishiga kommunikativ maqsad, ijtimoiy muhit, mavzu va ishtirokchilarni o'z ichiga olgan matn omillari katta ta'sir ko'rsatadi. Turli nutq matnlari samarali muloqotga erishish uchun til birliklarini to'g'ri tanlash va amalga oshirishni talab qiladi.

Muloqotning ko'zlangan maqsadi til birliklarini tanlash va amalga oshirishni shakllantiradi. Masalan, ishontiruvchi nutqda tinglovchilarni ishontirish yoki ishontirish uchun til birliklari tanlanishi va ishlatiladi., ma'lumot beruvchi nutqda esa asosiy e'tibor ravshanlik va faktik ma'lumotlarni yetkazishga qaratiladi.

Nutqiy faoliyatda ijtimoiy muhit ma'lum rol o'ynaydi. Nutq sodir bo'ladigan ijtimoiy matn til birligidan foydalanishda muhim rol o'ynaydi. Til birliklari rasmiyatchilik, xushmuomalalik me'yorlari va kuch dinamikasiga qarab farq qiladi. Masalan, do'stlar o'rtasidagi tasodifiy suhbatda ishlatiladigan til birliklari rasmiy nutqda ishlatiladigan til birliklaridan farq qiladi.

Professional matnda texnik yoki maxsus lug'atdan foydalanish mumkin, kundalik suhbatlarda esa umumiyroq va tushunarli til birliklariga ustunlik beradi. Mavzu, shuningdek, til birligidan foydalanishda o'ziga xoslik yoki mavhumlik darajasini aniqlaydi.

Nutqiy faoliyatda nutq matnida ishtirok etuvchi ishtirokchilarning xususiyatlari va shaxsiyati til birligidan foydalanishga ta'sir qiladi. Til birliklarini tanlash va amalga oshirishga yosh, jins, ijtimoiy kelib chiqish, mintaqaviy shevalar kabi omillar ta'sir ko'rsatadi.

Nazarimizda, nutqiy faoliyatda tildan foydalanishning pragmatik jihatlari, masalan, so'zlovchining niyatlari, taxminlari, implikaturalari va nutq harakatlari nutq matnida til birliklaridan foydalanishni sezilarli darajada shakllantiradi.

Nutqiy faoliyatda so'zlovchilar o'z niyatlarini bildirish uchun til birliklarini ongli ravishda tanlaydilar, bu xabar berish, ishontirish, ko'ngil ochish yoki his-tuyg'ularni ifodalash. Istalgan effektga erishish va samarali muloqotga erishish uchun til birliklari tanlanadi.

Ko'rinadiki, nutqiy faoliyatda presuppozitsiyalar va ta'sirlar muhim vazifa bajaradi. Til birliklari tinglovchi tomonidan matnial ravishda xulosa qilingan yashirin ma'no yoki presuppozitsiyalarga ega bo'ladi. Til birliklarining amalga oshirilishiga umumiy bilimlar, madaniy taxminlar va nutq matnidagi nazarda tutilgan ma'lumotlar ta'sir qiladi.

Nutqiy faoliyatda til birliklari so'rov qilish, buyruq berish, kechirim so'rash yoki minnatdorchilik bildirish kabi nutqiy harakatlarni bajarish uchun ishlatiladi. Til birliklarining amalga oshirilishi aniq nutq akti va unga bog'liq bo'lgan konventsia va me'yorlarga moslashtiriladi.

Shu narsani ta'kidlash kerakki, nutqiy faoliyatda til birliklari sotsiolingvistik xilma-xillikni namoyon etadi, ya'ni ulardan foydalanish ijtimoiy guruhlar, mintaqalar va jamoalarda farq qiladi. Til birliklarining voqelanishi dialektal o'zgarishlarni, sotsial-lektal farqlarni yoki individual nutq uslublarini aks ettiradi.

Xulosa qilib aytganda, nutqiy faoliyatda til birliklarining voqelanishini shakllantirishda paradigmatic hodisalarning roli katta. Paradigmatic hodisalar lingvistik tizim ichida umumiy bo'shliq yoki funktsiyaga ega bo'lgan til birliklari o'rtasidagi munosabatni bildiradi.

REFERENCES

1. Соссюр, Фердинанд д'Ю. Умумий тилшунослик курси. Француз тилидан Ибодулла Мирзаев таржимаси. –Тошкент, 2019. –308 б.

2. Turobov A. Tilshunoslik nazariyasi. Darslik. –Samarqand: SamDCHTI nashri, 2021. –255 b.
3. Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. Рисола. – Самарқанд: СамДУ, 2021. –48 б.
4. Шоабдурахмонов Ш. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент, 1980. –447 б.
5. Трубецкой Н.С. Избранные труды по фонологии. –М.: Прогресс, 1987, –560 с.
6. Брендалъ В. Структуральная лингвистика. В книге Звигенцев В.А. История языкознания. Часть 2.М., –1965. –218 с.